

Amsterdam-Zuid, luchtfoto 1940

De vorm van de stad, Nederland na 1945

De grondeenheid van de stede­bouw is de bouwplaats van het enkele huis. Uit de vereniging van bouwplaatsen ontstaat het blok, uit de samenstelling en groepering van bebouwde blokken door middel van een verkeerstechnisch en kunstzinnig weldoordacht stratennet en de nodige groenvoorzieningen ontstaat de stad. En toch moet de stede­bouw in omgekeerde volgorde te werk gaan. Eerst de tracés van de hoofdstraten en de grotere groenvoorzieningen, dan de blokverdeling en de kleinere groenvoorzieningen, tenslotte de parcellering in bouwplaatsen.¹

Planning

Het juridisch instrumentarium voor de beheersing van de fysieke ontwikkeling van de stad zijn het bebouwingsplan en de bouwverordening. De eerste opgave waar de klassieke burgerlijke stede­bouw zich voor gesteld ziet is het mogelijk maken van de private toeëigening c.q. exploitatie van de grond. De parcellering van het stadsgebied vormt de basis van al het stede­bouwkundige handelen en de grondslag van de privatisering van de stad. Het onderscheid tussen het private en openbare domein is fundamenteel. Dit is op allerlei niveaus van belang: openbaar zijn de straten en privé is de bebouwing; openbaar zijn de publieke gebouwen en privé is het woongebouw; openbaar zijn de parken en groenvoorzieningen, privé zijn de tuinen; openbaar zijn de pleinen en privé zijn de (binnen)hoven. Deze onderscheiding is in het kader van de stedelijke groei van veel groter belang dan bijvoorbeeld de onderscheiding naar het gebruik van een gebouw. De openbare interventies van de stede­bouw stoppen op de grenzen van de percelen. Vervolgens wordt de bouwvrijheid, een van de grondrechten van de burger, alleen ingeperkt door de bouwverordening. De bepalen­gen met betrekking tot de brandveiligheid, de veiligheid van de constructies en de hygiëne zijn weliswaar een ingreep in de individuele vrijheid, maar in feite is de bouwverordening een garantie voor correcte marktvoorwaarden in een situatie waarin producent en consument niet meer samenvallen. Daarnaast is het hoofddoel van het bebouwingsplan de maximalisering en de gelijkmatige verdeling van de waardevermeerdering als gevolg van de omzetting van agrarische grond in stedelijke bouwplaatsen.

Het is misschien vreemd een verhandeling over stede­bouw en architectuur na de Tweede Wereldoorlog te beginnen met een samenvatting van enkele grondbeginselen van de klassieke burgerlijke stede­bouw van het eind van de negentiende eeuw. De geschied­schrijving beschouwt de stede­bouwkundige praktijk van na de Tweede Wereldoorlog als de voltooiing van de breuk met die van de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen. Juist daarom kan deze samenvatting verhelderend zijn. Het kan duidelijk maken wat de breuk met de negentiende-eeuwse praktijk betekent, niet alleen voor de

1
J. Stüb­ben, 'Über den Zusammenhang zwischen Bebauungsplan und Bauordnung', Städtebauliche Vorträge, 1909; geciteerd in Giorgio Piccinato, *Städtebau in Deutschland 1871-1914: Genese einer wissenschaftlichen Disziplin*, Braun­zweig/Wiesbaden, 1983, p. 92.

Amsterdam-Slotermeer, luchtfoto 1965

stedebouw en de architectuur, maar ook voor het functioneren van het stedelijk gebied.

Volgens de gangbare opvatting heeft de breuk met de negentiende-eeuwse praktijk zich in Nederland in twee stappen voltrokken. Eerst werd met de architectonische, monumentale stedenbouw van Berlage de controle van de stedenbouwkundige planvorming uitgebreid tot die van de esthetische verschijning van de stedelijke ruimte, het stadsbeeld. Dit was een zeer ingrijpende stap, maar afgezien van de stadsesthetische dimensie is de Berlagiaanse stedenbouw in alle opzichten nog verwant aan die van de negentiende eeuw. Dat geldt ook voor het toepassingsgebied van de stedenbouw, dat beperkt bleef tot de stad. De territoriale oorzaken van de verstedelijking bleven buiten beschouwing. De stad was vanzelfsprekend monocentrisch; haar groei in principe ongelimiteerd. Uitbreiding in alle richtingen werd als evenwichtig aangemerkt; de vraag naar de begrenzing van de groei werd niet gesteld.

Van meer fundamenteel belang voor de ontwikkeling van de moderne stedenbouw was de tweede stap, de introductie van het wetenschappelijk stedenbouwkundig onderzoek. Dit stedenbouwkundig onderzoek analyseerde de stedelijke groei in het kader van haar regionale ontwikkeling. Dat gebeurde voor het eerst bij het opstellen van het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam van 1935 (AUP). Van Lohuizen en Van Eesteren introduceerden een vergaande programmatische controle op de stedelijke uitbreiding. In de Berlagiaanse stedenbouw werd de stad gezien als een plastisch/ruimtelijke compositie en moest het stedenbouwkundig plan een harmonisch stadsbeeld tot stand brengen, bestaande uit een ritmische opeenvolging van straat- en pleinruimtes. Voor het AUP was de stad allereerst een samenstel van gebruikselementen die in een functionele relatie met elkaar een productief geheel moesten vormen. Het stedenbouwkundig plan moest een evenwicht tot stand brengen in de dynamische ontwikkeling van de verschillende stedelijke elementen. De vorm was resultante van uit het stedenbouwkundig onderzoek gebleken eisen: *survey before plan*.

Wagenaar wijst in zijn studie van de plannen voor de wederopbouw van Rotterdam op een derde stap in de ontwikkeling van de hedendaagse stedenbouw.² Het Basisplan voor de wederopbouw van Rotterdam van 1946 introduceerde een nieuwe relatie tussen het vooronderzoek en de bestaande stad en, als gevolg daarvan, tussen onderzoek en ontwerp. Het Amsterdamse AUP volgde een observerende benadering waarbij de demografische en sociaal-economische ontwikkelingen als natuurlijke tendensen werden beschouwd. De belangrijkste conclusie van het survey van Amsterdam was, dat er een eind aan de groei van de bevolking werd voorzien rond het jaar 2000. Het angstbeeld van de ongebreidelde expansie van de grote stad, door Berlage gepareerd met een versterking van de interne architectonische articulatie van het stadslichaam, was daarmee met een rekensom de wereld uit geholpen. Het AUP kon ontworpen worden als het eindplan voor een afgeronde stad. Het legde de omvang en hoofdvorm van de stad vast, de omvang en plaats van de te bebouwen gebieden voor wonen en werken, en de structuurbepalende elementen. Tot deze laatste behoort allereerst het hoofdwegenstelsel, dat in de vorm van *parkways* de nieuwe uitbreidingen met de

2
Cor Wagenaar, *Welvaartsstad in wording: de wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*, Rotterdam, 1992.

Rotterdam-Pendrecht en Zuidwijk, luchtfoto 1965

bestaande stad tot een geheel verbindt. Minstens zo belangrijk is echter een aantal grote open ruimten die de uitbreidingen van een eigen ruimtelijk centrum voorzagen: het parkgebied rond de Sloterpas in de westelijke uitbreiding (gerealiseerd in de jaren vijftig) en het Gijsbrecht van Aemstel Park in de zuidelijke uitbreiding, Buitenveldert (gerealiseerd in de jaren vijftig). Evenals in het uitbreidingsplan voor Frankfurt am Main (1927) geven deze recreatieve stadsparken aan de perifere woongebieden een eigen gestalte ten opzichte van het bestuurlijke en zakelijke centrum, dat de historische kern in bezit neemt.

Bij de voorbereiding van de wederopbouwplannen voor Rotterdam kwam men tot de conclusie dat de beoogde evenwichtige uitkomst van het AUP niet het resultaat zou kunnen zijn van een natuurlijke ontwikkeling, maar alleen tot stand gebracht kon worden met behulp van sociale, economische en territoriale planning. Evenwicht werd daarbij ook niet gezien als een situatie die in een afgerond eindstadium bereikt moest worden, maar als een doelstelling die in alle fasen van de stedelijke ontwikkeling moest worden nagestreefd. Een afgerond eindbeeld had men in Rotterdam niet. De introductie van de wijkgedachte was in dit verband van eminent belang. Het maakte een dynamische en additieve planning mogelijk. De wijkgedachte is de projectie van een ideaal model voor de omvang en programmatische samenstelling van een woongebied. Het regelt de gelijkmatige spreiding van voorzieningen en een sociale menging van verschillende bewonerscategorieën. De wijkgedachte breekt het onbegrensde lichaam van de grote stad in overzichtelijke, beheersbare delen. Het probleem van de vorm van de onbegrensde moderne metropool wordt zo in één klap opgelost door de aaneenrijging van eenheden, ieder niet groter dan een kleine stad of een groot dorp, met een eigen voorzieningencentrum en een duidelijke begrenzing door middel van groenstroken. Zo vormt het Zuiderpark in Rotterdam niet het ruimtelijk centrum van de zuidelijke uitbreiding, maar een groene buffer tussen de nieuwe woonwijken en de bestaande stad.

Wagenaar beschouwt deze stedenbouwkundige werkwijze, die in Rotterdam voor de wederopbouw ontwikkeld werd, als het prototype van de stedenbouw in de welvaartsstaat zoals die later in de jaren zestig, met de Wet op de Ruimtelijke Ordening, in de vlekkenplannen tot algemene praktijk werd verheven. Toch was voor de discussie over architectuur en stedenbouw in de periode na de Tweede Wereldoorlog echter de uitvoering van het AUP minstens zo belangrijk als de wederopbouw van Rotterdam. En de erfenis van de Berlagiaanse stedenbouw was evenmin uit de discussie weg te denken. Deze stads-esthetische benadering behield aanvankelijk met haar meer dorpse en kleinstedelijke karakter de overhand in de vele stedenbouwkundige plannen van de Delftse School, maar ook, aansluitend bij de grootstedelijke benadering van Berlage, in de plannen van Dudok voor de wederopbouw van Den Haag en in de kritieken van J.J.P. Oud op het AUP en het Rotterdamse Basisplan. Berlage won vervolgens in de jaren zeventig opnieuw aan actualiteit toen het model van de 'welvaartsstad' in een crisis raakte, de aandacht verschoof van stadsuitbreidingen naar stedelijke vernieuwing en de vormgeving van de openbare ruimte weer als nummer één op de agenda verscheen. Nu er bovendien in de jaren negentig alom sprake is van privatisering,

Rotterdam-Ommoord, luchtfoto 1973

de overheid haar investeringen uit de bouw terugtrekt en zij de financiering niet alleen voor de bouw van woningen maar zelfs van overheidsgebouwen steeds meer naar de private sector verschuift, lijkt de geschiedenis van de twintigste eeuw zich als een cirkel te sluiten. De in deze situatie door de overheid geïnitieerde discussie over architectonische kwaliteit toont dilemma's die ook inherent waren aan de burgerlijke stedenbouw van een eeuw geleden. Met de introductie van 'beeldkwaliteitsplannen' wordt de architectuur opnieuw geconfronteerd met de bij uitstek ideologische problematiek van bemiddeling tussen privaat en openbaar domein.

Architectuur

De klassieke stedenbouwkundige eenheid voor het reguleren van de stedelijke groei is het door straten omlijnde bouwblok. Het bouwblok vormt de basis voor de begrenzing van de openbare stedelijke ruimte van straten en pleinen ten opzichte van de private terreinen. Voor zover het particuliere bouw betreft, is de architectonische eenheid het perceel, het huis. De architectuur presenteert zich in de openbare ruimte als een aaneenschakeling van particuliere gevels. Met de economische rationalisatie van de huurwoningen enerzijds en de vestiging van het vrijstaande woonhuis als het dominante type voor de particuliere woning anderzijds, wordt de traditionele typologie van het individuele stadshuis (het herenhuis), zoals we die bijvoorbeeld in de Amsterdamse grachtengordel nog aantreffen, vernietigd.

Berlage accepteerde deze ontwikkeling als een gegeven en trok daaruit in zekere zin een radicale consequentie. In navolging van de Duitse theoretici A.E. Brinckmann en W.C. Behrendt ging Berlage bij de massawoningbouw uit van een bloksgewijze bebouwing. Hij beschouwde het gehele bouwblok als een architectonische eenheid. Als voorbeeld wees hij daarbij naar de antipode van de burgerlijke stedenbouw, de barok. *Das einheitliche Blockfront* werd aldus het beeldbepalende element van de stedelijke ruimte. Het kunstzinnige karakter van de architectuur lag voor Berlage besloten in haar vermogen tot representatie. Met dien verstande dat in de vorm van de gevel nu niet langer de grondeenheid van de burgerlijke stad, namelijk het enkelvoudige stadshuis werd gesymboliseerd, maar de idee van de stad zelf, de stad als 'huis' van de gemeenschap. Deze manifesteerde zich in het beeld van de stedelijke ruimte, de straat, het plein. Terwijl op het niveau van de woning het proces van metropolitische onthechting werd geaccepteerd, werd dit op het niveau van de stad bestreden door een intensivering van de architectonische bepaling van de stedelijke ruimte. Deze werd het voorwerp van 'stadsbouwkunst', die Berlage beschouwde als bij uitstek een kunst van de overheid.

In de door Berlage beoogde stadsbouwkunst werd het onderscheid tussen architectuur en stedenbouw opgeheven. De bemiddeling tussen architectuur en stedenbouw verliep niet meer alleen via een bebouwingstypologie die als abstracte verwijzingsgrond voor het bebouwingsplan en de bouwvoorschriften diende. Architectuur en stedenbouw werden aaneengesmeed door een gemeenschappelijke uitdrukkingvorm, een architectonische stijl. Als medium van stadsbouwkunst moest deze nieuwe stijl zakelijk zijn. Zij werd niet gekenmerkt door de creatie van nieuwe vormen van ornamentiek en versie-

Amsterdam-Bijlmermeer, luchtfoto 1975

ring, maar richtte zich primair op de ritmische geleding van de bouw-massa met het oog op haar belangrijkste taak, het 'verzinnebeelden' van 'ruimte-omsluiting'.³ Bij de overheid, als bundeling van maatschappelijke macht, lag volgens Berlage de artistieke verplichting het ontstaan van een dergelijke stijl te bevorderen, van stedenbouw kunst te maken, stadsbouwkunst, 'overheidskunst'.

Van Eesteren, een van de opstellers van het AUP, karakteriseerde het Plan-Zuid van Berlage als een *Kulissenstädtebau*, een *leerschool der leugen*.⁴ Hij achtte het principiële onjuist dat monumentale stedenbouwers zoals Berlage de woning en haar programma ondergeschikt maakten aan een esthetische theorie over de rol van straat- en plein-gevels in het stadsbeeld. Van Eesteren verwierp elke vorm van representatie. In het AUP is elke rest van *Gesamtkunstwerk*, van stijl als middel om eenheid te scheppen, uitgebannen. Het stadsplan bracht de elementen van de stad (de woningen, de fabrieken, de pakhuizen, de wegen, de parken, enzovoort) samen in een compositie die ervoor zorgde dat de elementen zelf naar hun eigen aard ontwikkeld konden worden. Er was geen totaliserende idee die in hun vorm ingreep. De bebouwingsvorm van het AUP is open gedacht, zonder enige prefiguratie.

Het belangrijkste probleem waarvoor Van Eesteren zich vervolgens bij de uitwerking van het AUP gesteld zag, was het vinden van een alternatief voor de verkaveling in gesloten bouwblokken. Aanvankelijk werd geëxperimenteerd met verschillende vormen van stroken-verkaveling. In de bebouwingsplannen die na de oorlog zijn uitgevoerd, is uiteindelijk veelvuldig gebruik gemaakt van een haken-hovenverkaveling, die voor het eerst in Frankendael (Amsterdam-Oost, 1951) werd gerealiseerd. De primaire taak van de verkavelingen was niet langer de begrenzing en afbakening van het private en het openbare domein. De nieuwe bebouwingsvormen richtten zich puur en alleen naar de eisen van het wonen. Het woningmateriaal, dat bij Berlage in continue straatwanden was ondergebracht, werd opgedeeld in verschillende woningsoorten. Deze kregen in de open verkavelingen telkens, als los blok of rij, een zelfstandige architectonische bepaling: eengezinsrijenwoningen in twee lagen, etagewoningen in drie of vier lagen en op enkele strategische plaatsen hoge woongebouwen van tien tot twaalf lagen. In een advies uit 1943 van Van Eesteren en de architect Merkelbach werd gesteld: *Men eische geen duidelijker karaktersverschil tussen de verschillende zijden, dan bij verwerken (...) van de wooneischen ontstaat*.⁵ De openbare ruimte als zinnebeeldige figuur die in de architectuur gestalte moest krijgen, was als obstakel voor de ontplooiing van het bevrijde wonen terzijde geschoven. De architectuur van de stad werd in het kader van het AUP teruggebracht tot een architectuur van woning en woonomgeving.

De Rotterdamse experimenten in het kader van de wijkgedachte gingen daarin nog een stap verder. In Rotterdam werd de differentiatie van het woningaanbod als uitgangspunt genomen voor een structurele geleding van het stadslichaam. Het belangrijkste verschil met Amsterdam is de stringente verbinding van de bebouwingsvormen met een sociologisch gedetermineerde laag van betekenissen. Er werd bewust gekozen voor een gemengde bebouwing, dat wil zeggen voor een gelijkmatige spreiding en een vermenging van verschillende bewonerscategorieën. In een toelichting van L. Stam-Beese bij de

3

Vincent van Rossem, 'Belage: beschouwingen over stedenbouw 1892-1914', p. 59, en Jan de Heer, 'Stijl en woningtype: Belages woningbouw', p. 70; beide bijdragen opgenomen in Sergio Polano, *Hendrik Petrus Berlage, het complete werk*, Alphen aan den Rijn, 1988.

4

Vincent van Rossem, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Den Haag, 1993.

5

Rapport richtlijnen voor woning-woningarchitectuur, Studiegroep Woningarchitectuur, 1943. Geciteerd in Roy Bijhouwer e.a., 'De vorm van de herhaling, Amsterdam, Rotterdam, 1930-1960, de woning en haar verkavelingsvorm', in: Umberto Barbieri (red.), *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam, 1983.

Schollevaar-Capelle aan de IJssel, luchtfoto 1984

plannen voor de Rotterdamse wijk Pendrecht werd die verbinding van het sociale en de vorm expliciet aan de orde gesteld: *In eerste instantie werd niet naar een incidentele esthetische oplossing gestreefd, maar de structuur van een maatschappelijke constellatie zelf als vormgevend element gebruikt.*⁶ Daartoe werd een nieuwe verkavelingsfiguur geïntroduceerd, de wooneenheid, ook wel stempel genoemd. Hierin werden verschillende woonvormen (bejaardenwoningen, eengezinswoningen, etagewoningen) gecombineerd tot een basiseenheid die als het ware de kleinste gemene deler van de gehele wijk vormt. Het plan voor Pendrecht – zelf het resultaat van nauwe samenwerking tussen de Dienst Stadsontwikkeling en de Rotterdamse architectengroep Opbouw – was aanleiding tot een reeks studies van Opbouw die op de naoorlogse CIAM-congressen werden gepresenteerd. Opbouw zag in de herhaalbare wooneenheid de mogelijkheid om de verhouding tussen architectuur en stedenbouw opnieuw te definiëren. In de opeenvolgende studieplannen voor Pendrecht en Alexanderpolder werd de wooneenheid vergroot en de mogelijkheden voor variatie van de basiseenheid uitgebreid. Daarnaast maakte de sociale stratificatie als belangrijkste betekenislaag van het stedenbouwkundig plan plaats voor een esthetische geleiding, waarin ook andere betekenissen konden worden opgenomen. Dat was een radicale breuk met de keurige, deterministische stedelijkheid van de wijkgedachte.

De kiem voor een andere stedelijkheid was gelegd in het programma voor 'Habitat', dat ter voorbereiding van het negende CIAM-congres was opgesteld. Tegenover de analytische benadering van de functionele stad werd met Habitat de actieve wisselwerking tussen gebouwde omgeving en gebruikers gesteld. Stedelijkheid werd niet gezien als stolling van een geprogrammeerde sociale orde, maar als een voortdurende stroom van spontane gebeurtenissen. De taak van de architect was het dan om een 'georganiseerde structuur' te creëren, waarin die gebeurtenissen zich konden voltrekken of zelfs uitgelokt werden. Het programma voor Habitat vertoonde grote overeenkomsten met de ideeën van de Internationaal Situationisten over het Unitair Urbanisme, dat ten grondslag lag aan het utopische project New Babylon (1960) van de kunstenaar Constant Nieuwenhuis. Voor de architectuur werden deze ideeën uitgewerkt in het architectuurtijdschrift *Forum* (1959-1963) en onder meer gerealiseerd in de wijk Buikslotermeer (ontwerp 1963) in Amsterdam. Deze wijk werd niet zoals Pendrecht opgebouwd uit verschillende woonvormen voor verschillende bewonerscategorieën, maar bestaat uit één bebouwingsvorm waarin verschillende woningtypen zijn opgenomen en waarmee een neutrale stedenbouwkundige structuur van hofachtige ruimten is gevormd. Ook de oorspronkelijke conceptie van de Bijlmermeer ging uit van een dergelijke stedelijkheid en neutraliteit van bebouwing.

De woningbouw in de stadsuitbreidingen bleef in de gehele periode van de jaren vijftig en zestig bij uitstek een terrein voor de projectie van een ideële samenhang tussen architectuur en stedenbouw. *Forum* verwierp de scheiding tussen beide disciplines en pleitte voor de vervanging van zowel de 'architectuur' als de 'stedenbouw' door de beide omvattende discipline van de 'architect-urbanist'. In deze weliswaar veranderde open bebouwingsvormen is nog

6

Lotte Stam-Beese, 'Aanteekeningen bij het uitbreidingsplan Pendrecht', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* 10 (1953), p. 122.

steeds de echo van Berlages stadsbouwkunst te horen. In de praktijk was een dergelijk samengaan echter een incidentele aangelegenheid binnen de grenzen van nieuwe vormen van projectontwikkeling. In dit verband, en in opmerkelijk contrast met het utopische gehalte van *Forum*, is de betekenis die J.H. van den Broek in 1946 toekende aan de introductie van de open bebouwingswijze, veelzeggend: *Wij moeten Rotterdam veel meer gaan zien als een stad van gebouwen*. Van den Broek deed deze uitspraak in het kader van de discussies over de wederopbouw van het gebombardeerde stadscentrum van Rotterdam. De open bebouwingswijze was voor Van den Broek een middel om de betekenis van de afzonderlijke architectonische projecten in het stadsplan opnieuw te definiëren: *In plaats van door straatwanden zal het stadsbeeld bepaald worden door plastische bouwmassa's. Daardoor zal het architectonisch scheppen een waardevoller uitgangspunt krijgen dan de behandeling van voorgevels. In de architectuuropvattingen zullen architecten vrijer kunnen zijn dan bij de vormgeving van aansluitende gevels, waarbij juist de noodzaak van 'aansluiting' de karaktervolle vormgeving belemmert. De duidelijker en reëler bouwopgave zal tot betere architectuur inspireren.*⁷

Voor Van den Broek lijkt het stijlpluralisme een gegeven dat inherent was aan de stedelijke ontwikkeling. Tegelijkertijd bewees het project van de Lijnbaan dat het onderscheid tussen het openbare en het private domein dat de negentiende-eeuwse stedenbouw op alle niveaus reguleerde, niet meer effectief was. De Lijnbaan is het resultaat van wat wij sinds enkele jaren publiek-private samenwerking noemen. Het project omvat een veelheid aan stedelijke functies en heeft een omvang die de capaciteit van een enkele private opdrachtgever verre te boven ging. De bebouwingsstudies die Van den Broek voor het gebied van de Lijnbaan maakte, hadden niet alleen betrekking op de typologie van gebouwen. De verschillende alternatieven hadden direct effect op de organisatie van het grondgebruik en de status van de open ruimte. De bebouwingsstudies waren niet bedoeld als voorbereiding van een traditioneel bebouwingsplan, maar dienden om de mogelijkheden van projectontwikkeling te onderzoeken. De uiteindelijke keuze van een model werd bepaald door de afweging van de economische risico's voor de verschillende partijen.

De overheid staat in dergelijke processen van publiek-private samenwerking niet meer boven de partijen, maar is een van de belanghebbenden. Het onderscheid tussen de disciplines stedenbouw en architectuur heeft in de projectgewijze benadering zijn instrumentele waarde verloren. Vanuit de hier geschetste ontwikkeling doet het huidige overheidsbeleid zich tegenstrijdig voor. Enerzijds wordt in de nota *Ruimte voor Architectuur*⁸ een belangrijke waarde toegekend aan het pluralisme van de architectonische cultuur, zoals dat zich in de afgelopen twintig jaar via een projectgewijze benadering heeft ontwikkeld en lijkt aan te sluiten bij het stimuleren van nieuwe vormen van publiek-private samenwerking. Anderzijds wordt met de Beeldkwaliteitsplannen opnieuw het instrumentarium van de stadsesthetiek geïntroduceerd, hetgeen een andere rol van de overheid veronderstelt, namelijk een van kracht en onafhankelijkheid.

Deze tekst werd geschreven voor E. Taverne en I. Visser (red.), Stedenbouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden, Nijmegen/Heerlen, 1993.

7

J.H. van den Broek, *Bouwvormen in de Binnenstad*, Rotterdam, 1946. Geciteerd in Wagenaar, *Welvaartssstad*, a.w., p. 279.

8

Ruimte voor architectuur, Nota Architectuurbeleid van de ministeries van WVC en VROM, Den Haag, 1991.

Overige geraadpleegde literatuur

Barbieri, Umberto, (red.), *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam, 1983; met name de bijdragen van Ed Taverne, 'Architectuurdiscussie in Nederland na 1940', Jan de Heer, 'Architectuur en serie, stroken - stempels - plekken', en Roy Bijhouwer e.a., 'De vorm van de herhaling, Amsterdam, Rotterdam, 1930-1960, de woning en haar verkavelingsvorm'.

Cacciari, Massimo, *Architecture and Nihilism. On the Philosophy of Modern Architecture*, New Haven/Londen, 1993, met name deel 1, *The dialectics of the Negative and the Metropolis*.

Castex, Jean, Jean-Charles Depaule en Philippe Panerai, *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*, Nijmegen, 1990².

Engel, Henk, en Endry van Velzen (red.), *Architectuur van de stadsrand, Frankfurt a.M. 1925-1930*, Delft, 1987.

Engel, Henk, 'De Kieffhoek, monument voor gemiste kansen?', in: Sjoerd Cusveller (red.), *De Kieffhoek, een woonwijk in Rotterdam*, Laren, 1990.

Itsinga, Ton, en Jeroen Schilt, *W. van Tijen, architect 1894-1974*, Amsterdam, 1990.

OASE, Delft, 1990, nr. 26/27, speciaal nummer over Aldo van Eyck; met name de bijdragen van Erik Terlouw, 'Le musée imaginaire', Henk Engel, 'Het verlangen naar stijl' en Endry van Velzen, 'De parallelle stad'.

